

ЗРУШЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ СІМ'І В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА, ЩО ЗМІНЮЄТЬСЯ

У статті розглядаються проблеми існування молоді сім'ї, становище “покоління перехідного періоду”, яке отримує освіту, шукає роботу та приймає рішення про створення сім'ї у нових соціально-економічних умовах.

Ключові слова: сім'я, “покоління перехідного періоду”, соціалізація.

In the report we examine the young family, the state of “transitional periods generation” which finish the education, find work vacancies and accept decision about the formation of the family in new social and economic conditions.

Key words: family, “transitional periods generation”, socialization.

З проблемою цінностей як фактора збереження соціума найтісніше пов'язані дослідження діяльності людей у рамках існуючих соціальних інститутів. Серед цих досліджень особливого значення набуває аналіз проблем сім'ї та сімейних відносин, дослідження їхнього місця і ролі в структурі суспільства, що змінюється. Сім'я відіграє значну роль як в житті кожної людини, так і в цілісній системі життєдіяльності всього суспільства. В сім'ї відбувається розвиток і формування особистості, найбільшою мірою задовольняється широке коло важливих людських потреб.

У сучасній світовій науці розробка теорії сім'ї ведеться нерівномірно. Найбільше їй приділяють увагу вчені США та Франції. Дослідженню трансформації сімейних стосунків велику увагу приділили Ф. Ле Пле, Е. Берджес [1, 57–59]. По мірі розвитку та ускладнення соціального життя відбуваються трансформації інституту сім'ї, почасти дуже серйозні, що зумовлює деяких вчених говорити про ознаки кризи сім'ї [2, 119]. А з розвитком НТР така ситуація стає реальністю, хоча в ході соціокультурного розвитку сім'я буде зберігати за собою

Уманець Наталія Анатоліївна, старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи, Національний університет “Львівська політехніка”, м. Львів.

функцію забезпечення спадковості та зв'язку поколінь. Людина зможе набувати необхідні їй навички, перший життєвий досвід, виробляти навички спілкування та включення у суспільні зв'язки саме в сім'ї. Українське суспільство перебуває в перехідному періоді, який характеризується суттєвими трансформаційними процесами. За цих умов особливого значення набуває потреба вивчення різнопланових проблем молоді, аналіз особливостей процесів її соціалізації, визначення основних тенденцій та характерних рис формування. З огляду на це, *метою* автора статті є дослідження змін, труднощів та ускладнень у діяльності такого інституту соціалізації, як сім'я.

Соціалізація як об'єктивний багатоаспектний процес відбувається у взаємодії особистості, що формується, з її соціальним оточенням. Ці взаємодії можуть мати як свідомий, цілеспрямований, так і спонтанний характер і відбуваються як на міжособистісному рівні, так і на рівні стосунків особи із суспільними інституціями.

Поняття суспільної інституції охоплює виокремлений комплекс суспільних дій, або ще визначається як регулюючий заклад, який спрямовує впевний напрям дії людей та забезпечує впорядкування їхньої поведінки, спонукає йти тим шляхом, яке суспільство вважає бажаним [3, 85].

Отже, суспільні інституції є водночас і агентами (чинниками) соціалізації молоді. Хочемо зауважити, що провідною тенденцією історичного розвитку є поступальне посилення значення та ролі педагогічної складової у діяльності всіх суспільних інституцій. Її доповненням є формування та наростання суспільної ваги спеціалізованих інституцій виховання та соціалізації молоді. Особливо помітною ця закономірність стає в сучасному суспільстві. "Мірою урбанізації та індустріалізації значення суспільних інституцій і засобів соціалізації неухильно зростає. Виховання стає безпосередньою суспільною справою, яка вимагає планування, управління та систематичної координації зусиль окремих інституцій. Окремі аспекти і функції соціалізації при цьому відособлюються, що відбивається на диференціації таких понять, як виховання, освіта,

навчання, кожному з яких відповідає специфічний різновид діяльності і власна інституційна система” [4, 136].

Таким чином, загальним напрямком розвитку взаємодії всієї сукупності соціальних агентів (активних чинників) та обставин (пасивних чинників) соціалізації молоді в сучасному суспільстві є становлення її системності. Множина цих агентів соціалізації розпочинає діяти ще навіть до народження дитини і впливає на цей процес упродовж всього подальшого життя особистості. Рівень материнської тривожності або ж комфортності під час вагітності вже зумовлений соціальним статусом та ситуацією сім’ї, рівнем її матеріальної забезпеченості, характером шлюбних стосунків батьків тощо. До того ж значною мірою генетично зумовлюються певні психофізичні передумови соціалізації дитини: рівень її інтелектуальної та чуттєвої обдарованості, темперамент, характер, стан здоров’я. Ці ж обставини зумовлюють почасти й такі важливі чинники майбутньої соціалізації особистості, як адаптивність, соціальна мобільність, здатність до самореалізації та досягнення життєвого успіху.

Стрімкі зміни в сучасних суспільствах спричиняють модифікацію і зростання суспільних інституцій, покликаних здійснювати соціалізацію молоді саме з урахуванням найважливіших чинників модернізаційних процесів: економічних – розширення і поновлення технологій та розвиток ринкових відносин; соціальних – послаблення комунітарних і приписних типів соціальності, поглиблення соціальної та професійної диференціації; політичних – утвердження централізованих національних держав, у межах яких формуються різноманітні соціально-політичні рухи та групи, що обстоюють власні інтереси; культурних – диференціація духовних цінностей, орієнтацій, плюралізація суспільної свідомості, формування національної культури та мови, розвиток мас-медіа.

Виходячи з цього, інститут сім’ї можна виокремити з-поміж інших інститутів соціалізації за його унікальними можливостями та завданнями, тому що сім’я продовжує залишатися найпотужнішим і визначальним чинником

первинної соціалізації молоді в сучасному суспільстві. Вона зумовлює насамперед приписні визначення, які утворюють соціальну диспозицію молоді особистості – базис її життя. Це – її національність, соціальне походження, коло родинних зв'язків і можливостей, первинна атмосфера особистісних взаємин, фахове, конфесійне оточення тощо.

Завдяки цьому сім'я й відіграє роль базової інституції соціалізації, яка значною мірою зумовлює ті стартові можливості та задатки особистості, з якими вона приходить до школи, і подальші перспективи її розвитку. “Сім'я є не тільки групою та соціальною інституцією, в якій відображаються суспільство та його цінності, вона відіграє унікальну роль у соціальній структурі. Соціальна категорія, до якої належить сім'я, багато важить у розв'язанні питань навчання та професійного майбутнього” [5, 39]. Сім'я є також первинною суспільною соціалізуючою мікрогрупою, розширення якої можна уявити у вигляді концентричних кіл: сім'я – сусідство – громада – клас – нація – людство.

Сімейна соціалізація спирається на одвічні етнонаціональні традиції і є формою втілення виховної культури суспільства. А сама сім'я належить до найдавніших із традиційних агентів соціалізації. Головні цінності та засади сімейної соціалізації, правила і засоби народної педагогіки є дійсними підвалинами організації освітньо-виховного процесу у будь-якому суспільстві. Проте за сучасних умов роль сім'ї як чиника соціалізації є незіставною з тією, яку вона відігравала у попередні часи. Відбулося, зокрема, якісне послаблення нормативного та інформаційного впливу сучасної сім'ї на особистість, яке зумовлене передусім трансформацією суспільної сутності та форм існування сімейних стосунків. Відбувся перехід від неподільного патріархального типу сім'ї до нестабільної, нуклеарної, егалітарної в результаті індустріалізації та урбанізації.

Під впливом модернізаційних тенденцій розвитку країн інституція сім'ї стикається із серйозними проблемами, які тлумачаться багатьма дослідниками як криза або руйнація цієї суспільної інституції. Поміж цих тенденцій, зокрема, і зменшення кількості шлюбів;

зростання кількості розлучень та шлюбних пар, які живуть окремо; зростання кількості пар, які живуть разом, не реєструючи шлюб; збільшення кількості дітей, народжених поза шлюбом; збільшення частки сімей без батька, з жінкою на чолі; падіння народжуваності, перерозподіл сімейних обов'язків, зумовлений дедалі ширшою зайнятістю жінок у виробничій діяльності.

Відхід від “традиційної” сім'ї супроводжується суттєвою зміною умов та принципів її соціалізуючої діяльності. З-поміж них можемо відзначити наступні:

– втрата пріоритету цінностей родинності як головного принципу сімейних стосунків над економічними особистими пріоритетами та індивідуальною меркантильністю. Спостерігається відокремлення життя родини від соціально-економічної діяльності, зростання пріоритетності економічних цілей індивідів – членів родини;

– перехід від сімейного виробництва до сімейно-побутових форм господарювання, наростання тенденцій егалітарності у виконанні сімейних ролей;

– різке розмежування між довірчими сімейними стосунками та знеособлення відносин у зовнішньому середовищі за умов модернізації;

– зростання соціальної і територіальної мобільності молоді та неоднозначності щодо успадкування батьківських або родинних соціальних статусів;

– зміщення стосунків від сімейного централізму до егоцентризму, зростання незалежності особистих досягнень від сімейних передумов, наростання тенденцій індивідуалізму, автономії.

Значно скорочується інформативна функція сім'ї. Якщо, наприклад, у доіндустріальну епоху підготовка молоді до життя передбачала навчання, надання множини необхідних навичок та знань, то за сучасних умов, коли терміни актуальності інформації стрімко скорочуються, між генераціями може постати препона через різні рівні їхньої науково-технічної обізнаності та поінформованості.

Проте, попри всі численні негаразди, сім'я продовжує зберігатися як незмінний чинник соціалізації. Так, зокрема, вона актуалізує такі необхідні для соціалізації

особистості якості, як конформність та незалежність. З одного боку, поділ на “своїх” та “чужих”, що зумовлює виокремлення сім’ї як суспільної групи, за сприятливих сімейних обставин захищає особистість від надмірних зовнішніх тисків, спрямованих на нормативізацію і стандартизацію індивідуальностей. З іншого боку, усвідомлення “своїх” породжує почуття довіри, забезпечує конформність як абсолютну передумову не тільки сімейного, а й усього подальшого життєвого становлення особистості. На цьому ґрунті розгортаються такі найважливіші психологічні механізми соціалізації особистості (за Н. Смелзером), як імітація (копіювання дітьми певних моделей поведінки) та ідентифікація (засвоєння дітьми способів поведінки батьків та їхніх установок і цінностей як своїх власних) [2, 97]. Сім’я є першою групою або колективом, в якому діти отримують навички взаємодії, засвоєння перших соціальних ролей, зокрема гендерних. Вони навчаються осмислювати та привласнювати спільні норми та цінності, що уможливило їх сприйняття в інших референтних групах – серед товаришів, у дитячих вікових колективах, неформальних об’єднаннях, членами яких вони стануть, або на які орієнтуються у своєму житті.

Українська сім’я зазнає сьогодні серйозних змін. На її соціалізуючих функціях несприятливо позначаються такі негаразди, як зубожіння населення, житлові проблеми, деградація системи традиційних виховних цінностей, безробіття, правова та матеріальна незахищеність подружніх пар та їхніх дітей тощо. У нашому суспільстві переважають прості сім’ї, які складаються зі шлюбної пари та дітей, а інколи – когось із батьків подружжя. Таких сімей – 65,3% від загальної кількості. Складних сімей, які утворюються з двох та більше подружніх пар, порівняно мало – 5,4%. 12% становлять неповні сім’ї, які складаються найчастіше з матері та дитини, значно рідше – батька та дитини. Кризовий стан суспільства дає підстави очікувати збільшення кількості таких сімей. У неповних сім’ях виховується близько 1,5 млн. дітей. Коефіцієнт розлучень досить високий – у середньому 3,7% (4,6% – у містах, 1,90% – у селах). Зростає питома вага сімей із

незареєстрованим шлюбом та неповних сімей. З 14 млн. сімей, які проживають в Україні, приблизно 2,4 млн. – молоді [6, 49–50].

Сучасна молода сім'я переживає значні економічні труднощі. Починаючи з 1992 р., понад 80% молодих сімей мають прожитковий рівень, нижчий за мінімальний споживчий бюджет, що не забезпечує нормальних умов життя й виховання дітей у сім'ї. На демографічні показники вплинула також незадовільна екологічна ситуація в країні та широкий діапазон проблем – наслідків Чорнобильської катастрофи (медичних, фізіологічних, психологічних тощо). Народжуваність в Україні є низькою. Спостерігається тенденція до збільшення патологій вагітності та пологів.

Значущим фактором, що впливає на виховання дитини та гуманних рис її характеру, є рівень морально-психологічних відносин у сім'ї. Саме вони становлять інтегральну характеристику, яка відображає цінності родинного життя, передусім такі, як взаємна любов, повага й розуміння. На жаль, і в цьому випадку статистика свідчить про порушення цих цінностей. Майже 50% сімей, які взяли шлюб за останні 5 років, розпалися. Кількість позашлюбних дітей у матерів віком до 30 років становить близько 12% усіх народжених. Майже 1,5 млн. дітей в Україні виховуються у неповних сім'ях. Однією з особливостей сучасності є відкладання одружень серед молоді, відмова від офіційних шлюбів. Гострою проблемою є забезпечення дітей необхідними продуктами дитячого харчування, а також недоступні ціни на продовольчі товари [7, 79].

Різке погіршення соціально-економічного стану країни та молодих сімей зокрема, призвели до значного скорочення мережі дошкільних закладів. Значне підвищення плати за перебування дитини, висока ціна електроенергії та пально-мастильних матеріалів ведуть до перетворення багатьох постійних дошкільних закладів на сезонні. За даними останніх досліджень, майже 70% дошкільнят мають хронічні захворювання і функціональні порушення. Спостерігається зниження м'язової сили, працездатності серцево-судинної та дихальної систем у дітей, які мешкають у регіонах

України з високим рівнем радіаційного та хімічного забруднення. В Україні катастрофічно прогресують хвороби щитовидної залози (щороку цей показник зростає майже в 5 разів), органів травлення, кровотворних органів, є тенденція до зростання захворювань нервової системи. Загрозливо зростає кількість ВІЛ-інфікованих дітей, хворих на туберкульоз, збільшується кількість дітей-інвалідів [8, 7]. У середньому кожен третій юнак за станом здоров'я визнається не придатним до військової служби.

Зазначені обставини спричиняють зростання напруженості у внутрішньосімейних стосунках, підвищену конфліктність, відчуженість і навіть ворожість між членами подружжя, батьками та дітьми. Наслідком цього є роз'ятрення негативних емоцій, створення нестерпної психологічної атмосфери у сім'ї, часті прояви взаємної напруги, визрівання настроїв пати із сім'ї. Так, головними причинами втечі дітей та підлітків з батьківського дому є фізичне насильство, матеріальна неспроможність батьків утримувати дитину, власне бажання втекти з дому, вигнання з дому.

Діти вулиці – це переважно діти дев'яти-п'ятнадцятирічного віку, які не відвідують школу. Досить часто саме вони стають жертвами різних форм насильства – фізичного, морального, сексуального – з боку деградованих і кримінальних осіб, а також зазнають експлуатації як дешева робоча сила. Серед опитаних дітей вулиці працюють практично всі, з них 45% – за гроші; 32% – за їжу; 5% – за житло. Найпоширеніші різновиди робіт – це миття машин, охорона речей на вокзалі, перенесення вантажу, продаж старих речей. Кожна десята дитина вулиці заробляє на життя проституцією [9, 9].

Характерною особливістю сучасних молодих сімей є брак матеріальної можливості якісно виконувати ряд своїх функцій (побутову, виховну, рекреативну тощо). Це спричиняє ускладнення внутрішньосімейних стосунків, зростання кількості конфліктів, порушення загального мікроклімату сім'ї. На жаль, відсутність значних результатів розвитку українсько-го суспільства викликає у молодіжному середовищі розчарування, втому,

роздратування, озлобленість та страх перед майбутнім самостійним життям. Як наслідок, у молодіжному середовищі відбувається ескалація надзвичайно потужного негативного потенціалу. Ці та інші причини, а також неспідготовленість молоді до сімейного життя, пояснюють значне послаблення виховної функції сучасної молоді сім'ї. На цей процес впливають також:

- нуклеаризація – перетворення сім'ї, що складалась раніше з трьох-чотирьох поколінь, на сім'ю з двох поколінь. Це значно послаблює можливості передачі соціального та сімейного досвіду від старших поколінь;

- послаблення родинних зв'язків, урбанізація, територіальна розмежованість сімейних колективів, підвищена мобільність молоді у сфері професійних, побутових інтересів чи дозвілля зменшують можливості соціального контролю й знижують міру впливу батьківської сім'ї;

- зміна стандартів поведінки, сімейних цінностей упродовж життя одного покоління призводить до повної або часткової переоцінки досвіду сімейного життя, який має старше покоління;

- зменшення кількості дітей у сім'ї, орієнтація на одну дитину не дає змоги відтворити природну школу підготовки майбутніх батьків за рахунок співробітництва старших з меншими;

- збільшення кількості побутових проблем, зайнятість жінок-матерів на виробництві послаблюють можливості їхнього впливу на дітей в умовах сім'ї;

- зниження віку молодих та збільшення кількості розлучень свідчать про недостатню їхню готовність до виконання ролі чоловіка та дружини, батька та матері; про недооцінку ролі сім'ї у житті суспільства і кожної людини зокрема.

Економічні, соціальні, політичні та культурні перетворення, які відбуваються в нашому суспільстві, часто породжують численні виховні проблеми сім'ї або принаймні їх підсилюють та поглиблюють. Першочерговою проблемою сімейної соціалізації, на наш погляд, є відсутність єдиної стратегії виховання дитини, недооцінка періоду дошкільного віку в розвитку особистості, нерозуміння його цінності та унікальності,

недостатня готовність молодих батьків до виконання виховної функції. Причина цього міститься в обмежених знаннях із вікової педагогіки, психології та фізіології і виявляється в недостатніх навичках спілкування з дітьми, у некритичному ставленні до особистої виховної діяльності, нездатності прогнозувати виховний процес у сім'ї та його наслідки. Як окремі проблеми, можна розглядати невмілу особистісну поведінку батьків та спровокованої нею поведінку дітей, незнання особливостей первинної соціалізації, дитячої субкультури, вплив засобів масової інформації та індустрії розваг на формування особистості дитини.

Як свідчать численні опитування, сучасні молоді батьки не мають чіткої стратегії виховання дітей у сім'ї, оскільки в останнє десятиріччя змінилися як самі умови життя, так і пріоритети сімейного виховання. Втрата традиційних орієнтирів та ідеалів старших поколінь, певна невизначеність значної частини молоді щодо особистої стратегії поведінки, загальна розгубленість за умов перебудови суспільства висунули на перший план найпростіші проблеми виживання. Однак нині тенденція вироблення такої стратегії стає вже помітною.

Орієнтація суспільства на розвиток ринкових відносин, комп'ютеризацію засобів виробництва та більшу відкритість для інтеграції в нашу культуру інших культур на перше місце висувають бажання батьків бачити свою дитину майбутнім комерсантом, програмістом чи перекладачем. Відповідно до цього батьки стурбовані тим, щоб виховати у дітей прагматизм, раціоналізм, волю до перемоги. Часто вони своєю поведінкою подають дітям приклади агресивності, вважаючи її в сучасних умовах важливою якістю. Водночас такі особистісні якості, як доброта, вміння співчувати і допомагати іншим у сучасній ієрархії батьківських цінностей посідають значно нижчі місця.

Характерною особливістю сучасного сімейного виховання є також суттєве обмеження можливостей соціального оточення дитини; молоді батьки намагаються перешкодити впливу на дитину бабусь і дідусів з їхніми "традиційними" моральними цінностями; спілкування з ровесниками, в основному, обмежене

часом перебування в дошкільному закладі; спілкування з іншими людьми (сусідами, знайомими) вважають небажаним. Діти рідко відвідують театри, виставки, ходять на екскурсії. Таким чином, спосіб засвоєння світу для дитини перетворюється з безпосереднього на опосередкований.

Сучасні молоді батьки прагнуть того, щоб їхня дитина якнайраніше почала займатися музикою, вивчати іноземні мови та опановувати комп'ютер. З одного боку, це нормально, а з іншого – батьки не завжди орієнтуються на здібності дитини, її інтерес. Зміст дитячого життя планується тільки батьками: вони самі вирішують, що їй цікаво, а що – ні. Тобто діти відчують з боку дорослих постійний тиск, суть якого полягає або у вимогах обов'язкового успіху, або в чеканні на нього.

Сучасні діти мають власну субкультуру у сфері вільного часу, але вона не ізольована від дорослої – навпаки, вони постійно взаємодіють, доповнюють одна одну. Світ дорослої культури впливає на дитину та її інтереси, оскільки постійно її оточує, приваблює новизною. Особливістю сучасної дитячої субкультури є те, що деякі предмети культурного призначення є спільними як для них, так і для дорослих (телевізор, відеомагнітофон, комп'ютер). Проте у дітей є й власне культурне середовище, досить насичене й різноманітне. Це – ляльки, автомобілі, м'які іграшки, ігри з радіоуправлінням, конструктори тощо. У деяких дітей спостерігається синдром перенасиченості дитячої субкультури, коли їм стає нудно, набридає гратися.

Надзвичайно гострою проблемою сучасної сім'ї є масове маніпулювання: батьки маніпулюють дітьми, а діти вдаються до маніпуляції батьками – і все заради досягнення певної конкретної мети. Перші приклади маніпулювання діти засвоюють від батьків або дорослих, які, в свою чергу, відчують на собі маніпуляції суспільства. Непокоїть і те, що молоді батьки вважають ідеальною ту дитину, яка в будь-якій життєвій ситуації вибирає конформістські форми поведінки. За такої настанови батьки не зможуть виховати у дитини активність, ініціативність, здатність самостійно приймати рішення, відстоювати особисту думку. Такий

підхід унеможливує вирішення нагальної проблеми сучасності – формування активної життєвої позиції особистості.

Варто зазначити, що в останні роки зростає розуміння батьками переваг виховання дитини в сім'ї, і для цього створюються сприятливі умови. Проте потенціальні можливості сім'ї не завжди реалізуються. Збіднення змісту спілкування, дефіцит тепла та уважного ставлення один до одного, поступове зникнення спільних форм корисної діяльності дитини і дорослих породжують несприйнятливі форми самоствердження дитини, конфлікти і серйозні непорозуміння. Щоб уникнути цього, зберегти здоров'я батьків і дітей, молодим сім'ям необхідна соціально-психологічна допомога. А її ефективність залежатиме від глибокого вивчення проблем сім'ї та їх повного урахування всією соціальною системою, звичайно, за умов допомоги і підтримки держави та всіх її соціальних інститутів.

Отже, аналіз стану сучасного суспільства і сучасної сім'ї свідчить, що їх проблеми тісно переплітаються. Глибокі зміни, що відбуваються в усіх сферах суспільного життя, впливають на формування особистих якісних характеристик людини та її соціальний статус. Разом з тим від духовного, фізичного здоров'я та матеріального забезпечення окремих сімей залежить майбутнє нації і держави. Тому проблеми сім'ї не є особистими і їх вирішення можливе лише за активної участі й підтримки з боку держави і всіх соціальних інститутів.

1. Антонов А. Микросоциология семьи.– М.: Nota Bene, 1998.
2. Смелзер Н. Социология. – М.: Феникс, 1995.
3. Бергер П. Приглашение в социологию. Гуманистическая перспектива. – М.: Аспект Пресс, 1996.
4. Злобіна О. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності. – К., 1997.
5. Good W. The Family. – N.Y., 1964.
6. Молода сім'я України 90-х / За ред. Ю. Якубова. – К., 1996.
7. Українське суспільство: десять років незалежності. – К., 2002.
8. Жилка Н., Іркіна Т., Стешенко В. Стан репродуктивного здоров'я в Україні. – К., 2001.

9. *Кисельова О.* Бідність в Україні // Політична думка. –2001. –
№ 3. – С. 3–13.

Надійшла до редколегії 15.01.2007 р.